УДК 811.512.145

Ю. Хисияма

ТАТАР ТЕЛЕНДӘ III ЗАТ ТАРТЫМ КОНСТРУКЦИЯЛӘРЕН ӨЙРӘНҮГӘ КАРАТА

В данной статье рассматриваются конструкции принадлежности татарского языка, в которых отсутствует суффикс принадлежности третьего лица. Предыдущие исследования утверждают, что суффикс принадлежности третьего лица является обязательным в конструкциях принадлежности татарского языка. Согласно предыдущим исследованиям по турецкому языку, конструкции принадлежности, в которых отсутствует суффикс принадлежности третьего лица, приемлемы, когда существует определенная семантическая связь между существительным родительного падежа и главным существительным. В этой статье я утверждаю, что в татарском языке, в отличие от турецкого, конструкции принадлежности, в которых отсутствует суффикс принадлежности третьего лица, обычно неприемлемы, независимо от семантической связи между существительным в родительном падеже и главным существительным. Анализ нескольких примеров, извлеченных из веб-корпуса, показывает, что такие конструкции в основном встречаются в устной речи и они могут не выражать смысла владения. Наши данные с чувашского языка позволяют предположить, что возможность использования таких конструкций варьируется среди тюркских языков.

Ключевые слова: татарский язык, турецкий язык, чувашский язык, категория принадлежности, аффикс принадлежности третьего лица.

This article deals with Tatar genitive possessive constructions which lack the 3rd person possessive suffix. Previous research argue that the 3rd person possessive suffix is obligatory in Tatar possessive constructions. According to previous research on Turkish, genitive possessive constructions which lack the 3rd person possessive suffix are acceptable when there is a certain semantic relationship between a genitive noun and a head noun. In this article, I argue that in Tatar, unlike Turkish, genitive possessive constructions which lack the 3rd person possessive suffix are generally inacceptable, regardless of a semantic relationship between a genitive noun and a head noun. The analyses of the few examples extracted from the web-corpus show that such constructions are mainly found in spoken language and they may not express the meaning of possession. Our data from Chuvash language suggest that the possibility of the use of such constructions is varied among Turkic languages.

Keywords: Tatar language, Turkish language, Chuvash language, genitive possessive construction, 3rd person possessive suffix.

Татар теленең тартым конструкцияләрендәге III зат тартым кушымчасын галимнәр, I яки II затныкыннан аермалы буларак, төшеп калмый дип аңлата. Ләкин, без тикшергәнчә, татар телендә дә андый конструкция сирәк булса да күзәтелә. Татар теле кебек үк төрки телләргә кергән һәм татар теленә караганда күбрәк тикшерелгән төрек теле турындагы фәнни мәкаләләрдә, III зат тартым кушымчасы булмаган тартым конструкциясе, аның нинди очракларда барлыкка

килүе һәм нинди мәгънәләр белдерүе турында җентекләп язылган. Бу мәкаләдә без, татар теленең III зат тартым кушымчасы булмаган тартым конструкциясенең үзенчәлекләре төрек теленекенә туры киләмеюкмы икәнен, аеруча иялек килешендәге исем белән тартымсыз исем арасындагы семантик бәйләнешкә игътибар итеп анализлауны максат итеп куябыз. Башта без татар һәм төрек телләренең III зат тартым кушымчасы булмаган тартым конструкциясе турындагы тасвирларны барлыйбыз. Аннары тикшерү ысулларына һәм нәтиҗәләренә күзәтү ясыйбыз һәм иң азакта йомгак ясыйбыз.

Татар теленең III зат тартым конструкцияләре турында В.Н. Хангилдин (1959): «III зат тартымы формасының төшенчәсе гаять киң һәм билгесез. Шунлыктан ул һәрвакыт билгеләнүгә мохтаҗ. Шуңа күрә III зат тартымы формасындагы сүз, гадәттә, үзенең аергычы һәм кушымчасы белән сөйләнелә. Аның кушымчасын кыскартып яки аергычын төшереп куллану бары ул формадагы сүзләр сөйләмдә тиңдәш кисәк булып яки тезмә кушма җөмлә кисәге булып килү шартларында гына очрый», – дип язып, үрнәк бирә: ***Безнең республикабызның барлык колхоз һәм совхозлары*** *язгы чәчү эшенә зур хәзерлек алып баралар* [Хангилдин, 1959, б. 80–81].

Ф.М. Хисамова (2006), «I, II затта, берлектә һәм күплектә кушымчалар төшеп калып, тартым мәгънәсен иялек килешендәге алмашлыклар белән дә белдереп була (аналитик ысул)» дип язып, *минем китап*, *синең китап* кебек үрнәкләрне бирә. Әмма бу ысулның III затта мөмкин түгеллеген искәртеп куя [Хисамова, 2006, б. 102].

B. Öztürk һәм E.E. Taylan (2016) төрек теленең тартымлы конструкциясен «genitive possessive constructions (GP)» – «иялек тартым конструкциясе», тартымсыз конструкциясен «possessive free genitives (PFG)» – «тартымсыз иялекләр» дип атый. Авторлар, C. Vikner һәм P.A. Jensen (2002) хезмәтендә тасвирланган, инглиз теленең тартым конструкциясендәге дүрт лексик мөнәсәбәткә, ягъни «inherent» («хас» дип тәрҗемә ителә: кемгә, нәрсәгә караганлыгы үзенә хас булган исемнәр, мәсәлән, «апа» кебек туганлык атамалары, «исем» кебек мөнәсәбәтле исемнәр һәм фигыльдән ясалган исемнәр бу мөнәсәбәткә ия), «part-whole» («өлеш-бөтен» дип тәрҗемә ителә: тән әгъзалары, «тәгәрмәч» кебек берәр әйбергә буйсынмаган состав өлешләр, һәм «кырый» кебек берәр әйбергә буйсынган состав өлешләр бу мөнәсәбәткә ия), «agentive» («агентивлык» дип тәрҗемә ителә: «рәсем» кебек, аны ясаган кеше, ягъни эшнең башкаручысы булган исемнәр бу мөнәсәбәткә ия), «control» («контроль» дип тәрҗемә ителә: «машина» кебек, кемнеңдер әйбере булып, аның иясе аны теләсә ничек кулланырга мөмкин булган исемнәр бу мөнәсәбәткә ия) мөнәсәбәтләренә нигезләнеп аңлата. Авторлар карашынча, төрек телендә, тартым конструкциясендәге ике исем арасындагы мөнәсәбәт «хас» яки «(буйсынган) өлеш-бөтен» булса, ягъни икенче исем лексик яктан «күчемле (транзитив)» булган (ягъни, иялек килешендәге исемгә мөхтаҗ булган) очракта

тартымсыз конструкция мөмкин түгел [Öztürk һәм Taylan, 2016, б. 90–92].

(1) a. **Öğretmen-in* *hala* хас: туганлык
укытучы-ның апа
«Укытучының апасы»
b. **makale-nin* *başlık* хас: мөнәсәбәтле
мәкалә-нең исем
«мәкаләнең исеме»
c. **Bina-nın* *yıkım* хас: фигыльгә бәйле
бина-ның сүтелү
«Бинаның сүтелүе»
(2) a. *Çocuğ-un* *burun* өлеш-бөтен: тән әгъзалары
бала-ның борын
«Баланың борыны»
b. *Araba-nın* *lastik* өлеш-бөтен: буйсынмаган состав өлеш
машина-ның тәгәрмәч
«Машинаның тәгәрмәче»
c. **Masa-nın* *kenar* өлеш-бөтен: буйсынган состав өлеш
өстәл-нең кырый
«Өстәлнең кырые»
(3) *Çocuğ-un* *şiir* агентивлык
бала-ның шигырь
«Баланың шигыре»
(4) *Kadın-ın* *araba* контроль
хатын-ның машина
«Хатынның машинасы»

B. Öztürk һәм E.E. Taylan (2016: 92) тартымсыз конструкциядә дә күчемле исем очравын, шул очракта икенче исемнең «күчемле» мәгънәсе мөмкин түгеллеген искәртеп, түбәндәге үрнәкләрне бирә [Öztürk and Taylan, 2016, б. 92].

(5) a. *Kadın-ın* *katil-i* тартымлы
хатын-ның катыйль-е
«Хатынны үтергән катыйль»
b. *Kadın-ın* *katil* тартымсыз
хатын-ның катыйль
«Хатын эшкә алган катыйль»

E.A. Csató (2019) төрек теленең тартымсыз конструкциясен «non-canonical possessives», ягъни «каноник булмаган тартымнар» дип атый һәм III зат тартым кушымчасы булмаган тартым конструкциясенең үрнәген бирә:

(6) *Mehmet'-in* *karı*
Мәхмәт-нең хатын
«Мәхмәтнең хатыны»

E.A. Csató (2019) аңлатуынча, тартымлы конструкция белдергән семантик мөнәсәбәтләр: «body-part/whole-part» (тән әгъзалары/бөтен-өлеш), «kinship» (туганлык), «ownership» (ия булу), «part-of relation» (өлеш мөнәсәбәте), «location» (урын) мөнәсәбәтләре арасында, тартымсыз конструкция «өлеш мөнәсәбәтен» белдерә алмый, «тән әгъзалары/бөтен-өлеш» мөнәсәбәтен сирәк кенә белдерә, «ия булу» һәм «туганлык» мөнәсәбәтләрен, мәгънә ягыннан чикләнгән булса да, «урын» мөнәсәбәтен дә, белдерә ала дип тасвирлый [Csató, 2019, б. 91–92].

Туганлык

(7) *Hasan'-ın* *Ali*
Хәсән-нең Гали
«Хәсәннең улы Гали»

Ия булу

(8) *Ali'-nin* *araba*
Гали-нең машина
«Галинең машинасы»

Өлеш мөнәсәбәте

(9) **çocuk-lar-ın* *üç*
бала-лар-ның өч
«балаларның өчесе»

Урын

(10) *park-ın* *ora-da*
парк-ның анда
«паркның тирәсендә»

Күренгәнчә, татар теленең тартым конструкцияләрендәге III зат тартым кушымчасы төшеп калмый дип аңлатылса, төрек теле турындагы фәнни мәкаләләрдә III зат тартым кушымчасы булмаган тартым конструкциясе, аның нинди очракларда барлыкка килүе һәм нинди мәгънәләр белдерүе турында җентекләп язылган. Ләкин, без тикшергәнчә, татар телендә дә андый конструкция сирәк булса да күзәтелә. Без татар теленең III зат тартым кушымчасы булмаган тартым конструкциясенең үзенчәлекләре төрек теленекенә туры киләме-юкмы икәнен, аеруча иялек килешендәге исем белән тартымсыз исем арасындагы семантик бәйләнешне игътибар итеп анализладык. Тикшеренүләребезне без информант (1973 елда Казанда туган ир кеше) һәм «Татар теленең язма корпусы» ярдәмендә башкардык.

Безнең информант (1–4) һәм (7–10) үрнәкләренең татарчасы тартымсыз булса, барысы да «хата» була дип белдерде, дөрес булсын өчен, тартым кушымчасы булырга тиеш. Йолдыз билгесе (*) булган җөмләләр «хата» дип бәяләнде.

(11) a. **укытучының апа* — хас: туганлык
укытучының апасы
b. **мәкаләнең исем* — хас: мөнәсәбәтле
мәкаләнең исеме
c. **бинаның сүтелү* — хас: фигыльгә бәйле
бинаның сүтелүе

(12) a. **баланың борын* — өлеш-бөтен: тән әгъзалары
баланың борыны
b. **машинаның тәгәрмәч* — өлеш-бөтен: буйсынмаган состав өлеш
машинаның тәгәрмәче
c. **өстәлнең кырый* — өлеш-бөтен: буйсынган состав өлеш
өстәлнең кырые

(13) *баланың шигырь агентивлык
баланың шигыре
(14) *хатынның машина контроль
хатынның машинасы

Туганлык
(15) *Айгөлнең Марат
Айгөлнең Мараты

Ия булу
(16) *Айгөлнең машина
Айгөлнең машинасы

Өлеш мөнәсәбәте
(17) *балаларның өч
балаларның өчесе

Урын
(18) *паркның алда
паркның алдында

Шулай да, «Татар теленең язма корпусы» сайтыннан тартымсыз үрнәкләр табылды. Корпустан җыелган җөмләләрнең бер өлешен иялек килешендәге исем белән тартымсыз исем арасындагы семантик бәйләнешләр белән бергә күрсәтәбез. Кыек сызык билгесенең сулдагысы – B. Öztürk and E.E. Taylan (2016), уңдагысы E.A. Csató (2019) кулланган мөнәсәбәт исеме. Әлеге хезмәтләрдә кулланылмаган мөнәсәбәтне исә, «-» билгесе белән билгеләдек.

Контроль / Ия булу
(19) ***Аның кием*** *шәп.*

Хас: туганлык / Туганлык
(20) *Полицейскийлар* ***аның хатын****ның фотосурәтен социаль челтәрләрдән алган.*

Өлеш-бөтен / Тән әгъзалары
(21) ***Аның кул****да киләчәк!*
(22) ***Гөлсараның күзләр*** *уйнады.*

- / Урын
(23) *Кайсы ир-ат башын имәс* ***аның ал****да.*
Хас: фигыльгә бәйле / -
(24) ***Дусларның караш*** *үткәр, адым озын, зиһен шәп!*

Күренгәнчә, төрле мөнәсәбәтләрне белдергән тартымсыз конструкцияләр табылды. Ләкин аларның I яки II затныкына караганда бик сирәк очравын искәртеп куярга кирәк. Информантыбыз әйтүенчә, алар – гадәттә сөйләмә телдә очраган, әдәби нормаларга туры килмәгән формалар. Аның фикеренчә, мәсәлән, (19) җөмләсенең мәгънәсе «Аның хәле шундый: кием шәп! (аның киеме түгел, ул кигән кием шәп)» була. Шулай ук, (22) җөмләсенең мәгънәсе дә «Гөлсараның хәле шундый: күзләр уйнады» була. Димәк, тартымсыз конструкциядә тартым мәгънәсе юк дәрәҗәсендә: алар иялек килешендәге исемнең әйбере турында түгел, иялек килешендәге исемнең хәле турында аңлатканда кулланыла дип әйтергә мөмкин.

Башка төрки телләргә күз салсак, III зат тартымсыз конструкцияләрнең кулланылу мөмкинлеге аерылып тора. Мәсәлән, чуваш теле

буенча түбәндәге нәтиҗәләр алынды. Информантыбыз – 1999 елда Чуваш Республикасында туган ир кеше. Йолдыз билгесе (*) булган җөмләләр «хата», сорау билгесе ($^{?}$) булган җөмләләр «сәер» дип бәяләнде.

(25) a.	$^{?}$*вӗрентекен-ӗн*	*анне*	хас: туганлык
	укытучы-ның	әни	
	вӗрентекен-ӗн	*амӑшӗ*	
	укытучы-ның	әнисе	
b.	**статья-н*	*ят*	хас: мөнәсәбәтле
	мәкалә-нең	исем	
	статья-н	*яч-ӗ*	
	мәкалә-нең	исем-е	
(26) a.	**ача-н*	*сӑмса*	өлеш-бөтен: тән әгъзалары
	бала-ның	борын	
	ача-н	*сӑмс-и*	
	бала-ның	борын-ы	
b.	**машинӑ-н*	*шина*	өлеш-бөтен: буйсынмаган состав өлеш
	машина-ның	тәгәрмәч	
	машинӑ-н	*шин-и*	
	машина-ның	тәгәрмәч-е	
c.	**сӗтел-ӗн*	*хӗрӗ*	өлеш-бөтен: буйсынган состав өлеш
	өстәл-нең	кырый	
	сӗтел	*хӗрр-и*	
	өстәл-нең	кырые	
(27)	$^{?}$*ача-н*	*сӑвӑ*	агентивлык
	бала-ның	шигырь	
	ача-н	*сӑвв-и*	
	бала-ның	шигыр-е	
(28)	$^{?}$*хӗрарӑм-ӑн*	*машина*	контроль
	хатын-ның	машина	
	хӗрарӑм-ӑн	*машинн-и*	
	хатын-ның	машина-сы	

Туганлык			Ия булу		
(29)	**Сашӑ-н*	*Иван*	(30)	$^{?}$*Сашӑ-н*	*машина*
	Саша-ның	Иван		Саша-ның	машина
	Сашӑ-н	*Иван-ӗ*		*Сашӑ-н*	*машинн-и*
	Саша-ның	Иван-ы		Сашаның	машина-сы

Өлеш мөнәсәбәте			Урын		
(31)	**ача-сен*	*виҫҫӗ*	(32)	$^{?}$*шкул-ӑн*	*ум-ра*
	бала-ларның	өч		мәктәп-нең	ал-да
	(нумай) ача-ран	*виҫҫ-ӗшӗ*		*шкул*	*ум-ӗн-че*
	(күп) бала-дан	өч-есе		мәктәп	алд-ын-да

Күренгәнчә, чуваш телендә дә III зат тартымсыз конструкцияләрнең грамматик хата яки сәер дип кабул ителүе, тартымлы фор-

малар дөресрәк булуы ачыкланды. Берсе дә дөрес дип табылмавы белән – төрек теленнән, кайберәүләре хата түгел, ә сәер дип бәяләнүе белән татар теленнән аерылып тора. Чуваш теленең онлайн-корпусы «Чăваш чĕлхин икчĕлхеллĕ çӳпçи» сайтыннан тартымсыз үрнәкләр табылды. Корпустан җыелган җөмләләрнең бер өлешен иялек килешендәге исем белән тартымсыз исем арасындагы семантик бәйләнешләр белән бергә күрсәтәбез.

Хас: туганлык / Туганлык

(33)	*Унăн*	*ывăл-сем-пе*	*хĕр-сем*	*çурал-нă.*
	аның	ул-лар-белән	кыз-лар	ту-ган.
	«Аның уллары белән кызлары туган».			

Хас: фигыльгә бәйле / -

(34)	*Çав*	*предмет-па*	*унăн*	*çитĕнӳ-сем*	*чылай.*
	шул	предмет-белән	аның	казаныш-лар	шактый
	«Шул предмет буенча аның казанышлары шактый».				

Шунысы игътибарга лаек: икесе дә төрек телендә тартымсыз конструкция белән мөмкин булмаган мөнәсәбәтләрне белдерә. Моннан чыгып, III зат тартымсыз конструкциянең кулланылу мөмкинлеге,телгә карап аерылып тора, дип әйтә алабыз.

Тикшерү нәтиҗәләреннән чыгып, түбәндәгечә йомгак ясый алабыз: төрек теленнән аермалы буларак, татар телендә, иялек килешендәге исем белән тартымсыз исем арасындагы семантик бәйләнеш нинди булуга карамастан, III зат тартым кушымчасы булмаган тартым конструкцияләре гомумән грамматик хата дип кабул ителә. Алар күбрәк сөйләм телгә хас һәм тартым мәгънәсен белдермәскә мөмкин. Төрек, татар һәм чуваш телләрен чагыштыргач, телгә карап, III зат тартымсыз конструкцияләрнең кулланылу мөмкинлегенең аерылып торуы ачыкланды.

Әдәбият

Csató E.A. On Turkish non-canonical possessives. L. Johanson et al. (eds.) *Possession of languages in Europe and North and Central Asia*, 2019. 85–102. Amsterdam: John Benjamins.

Öztürk B., E.E. Taylan. Possessive constructions in Turkish. *Lingua* 182. 2016. 88–108.

Vikner C. and *P.A. Jensen.*A Semantic Analysis of the English Genitive. Interaction of Lexical and Formal Semantics. *Studia Linguistica* 56. 2002. 191–226.

Татар теленең язма корпусы (http://corpus.tatfolk.ru/index_tt.php)

Хангилдин В.Н. (1959) Татар теле грамматикасы. Казан. Татар. кит. нәшр.

Хисамова Ф.М. (2006) Татар теле морфологиясе. Казан: Мәгариф.

Чăваш чĕлхин икчĕлхеллĕ çӳпçи (http://corpus.chv.su/)

Хисияма Юто,

Токио чит телләр университеты аспиранты